

پروژه‌ها

راهبرد تدریس مؤثر مطالعات اجتماعی

جمشید میرزایی

مدرس دانشگاه فرهنگیان و دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی دانشگاه تهران

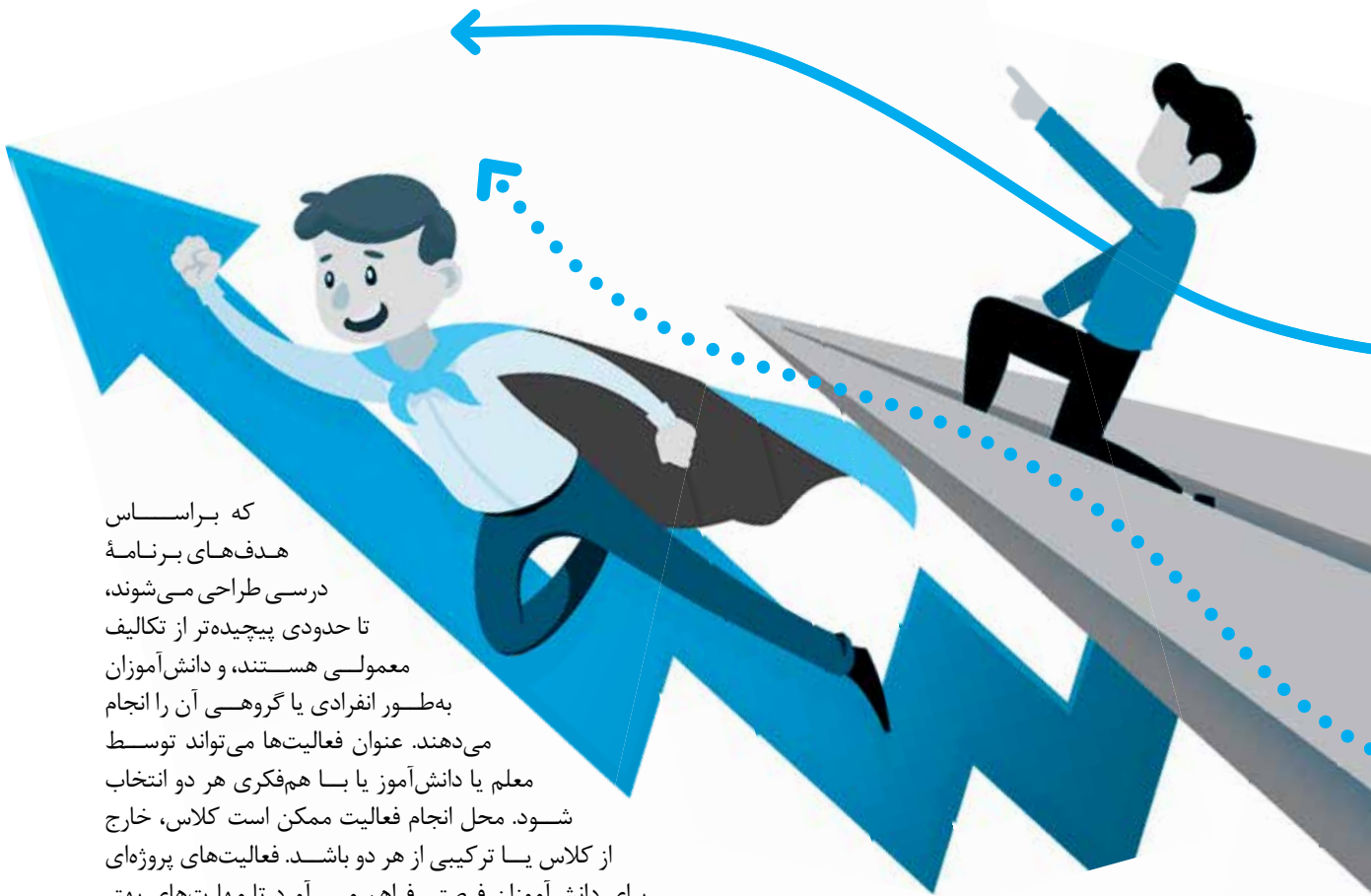
مقدمه

نهاد آموزش و پرورش در کنار دیگر نهادها، از نهادهای اصلی و عمده در هر جامعه‌ای محسوب می‌شود. در این میان آموزش «رسالت خطیر انتقال فرهنگ، معارف و دانش‌ها و نیز تعمیق ارزش‌های دینی، اخلاقی، معنوی و ملی و نیز آموزش مهارت‌های زندگی اجتماعی را به نسل‌ها در فرایندی بلندمدت بر عهده دارد» [میرزایی و خزایی، ۱۳۹۴: ۱۱]. به عبارت دیگر، از اصلی‌ترین نقش‌ها و کارکردهای نهاد آموزش و نظام آموزش و پرورش، جامعه‌پذیر کردن دانش‌آموزان و فراگیرندگان و تسریع در فرایند اجتماعی شدن است. می‌توان گفت که مرتبط‌ترین کتاب‌های درسی با مبحث اجتماعی شدن (جامعه‌پذیری)، کتاب‌های مطالعات اجتماعی هستند که دانش‌آموزان دوره ابتدایی در سال‌های سوم تا ششم آن‌ها را می‌خوانند. از طرف دیگر، آموزش اثربخش مفاهیم، ارزش‌ها و مهارت‌های زندگی در مطالعات اجتماعی به دانش‌آموزان، نقش تعیین‌کننده‌ای در برقراری ارتباط مثبت و سازنده با دیگران و

اشاره

از اصلی‌ترین نقش‌ها و کارکردهای نهاد آموزش و نظام آموزش و پرورش، جامعه‌پذیر کردن دانش‌آموزان و نوباوگان و تسریع در فرایند اجتماعی شدن آنان است. می‌توان گفت که مرتبط‌ترین کتاب‌های درسی با مبحث اجتماعی شدن و جامعه‌پذیری، کتاب‌های مطالعات اجتماعی هستند که دانش‌آموزان دوره ابتدایی در پایه‌های سوم تا ششم آن‌ها را می‌خوانند. در این مقاله یکی از مهم‌ترین راهبردها و رهیافت‌های نو و اثربخش در آموزش و یادگیری مطالعات اجتماعی، یعنی «راهبرد پروژه‌ها» را بیان می‌کنیم. در این مقاله به مواردی نظیر «اهمیت راهبرد پروژه در آموزش مطالعات اجتماعی»، «نحوه ارزشیابی از پروژه‌ها»، مرحله‌های متفاوت طراحی پروژه، و ... خواهیم پرداخت.

کلیدواژه‌ها: آموزش مطالعات اجتماعی، راهبرد پروژه‌ها، جامعه‌پذیری، تدریس مؤثر

که براساس هدف‌های برنامه‌دستی طراحی می‌شوند، تا حدودی پیچیده‌تر از تکالیف معمولی هستند، و دانش‌آموزان به‌طور انفرادی یا گروهی آن را انجام می‌دهند. عنوان فعالیت‌ها می‌تواند توسط معلم یا دانش‌آموز یا با هم‌فکری هر دو انتخاب شود. محل انجام فعالیت ممکن است کلاس، خارج از کلاس یا ترکیبی از هر دو باشد. فعالیت‌های پروژه‌ای برای دانش‌آموزان فرصتی فراهم می‌آورد تا مهارت‌های بهتر زندگی کردن و توانایی برخورد با مسائل زندگی را کسب کنند» [رستگار، ۱۳۸۷: ۵۹].

دلایل استفاده از راهبرد پروژه

- الف) کار پروژه‌ای موجب رشد و پرورش این دسته از مهارت‌ها و توانایی‌ها می‌شود:
۱. مهارت در به‌کارگیری دانش و اطلاعات و خبرگی در حل مسائل گوناگون؛
 ۲. توانایی کار کردن با دیگران (کار گروهی)؛
 ۳. تفکر واگرا و هم‌گرا از طریق بهادادن به الهامات شهودی و جرقه‌های ذهنی آنی به موازات پرورش تفکر منطقی و طی مراحل گام‌به‌گام در حل مسئله؛
 ۴. خودتنظیمی و احساس مسئولیت، به علت دانش‌آموز محور بودن کار، چه در صورت موفقیت یا شکست؛
 ۵. قابلیت بروز خلاقیت و جرئت و جسارت دادن به بچه‌ها و تقویت روحیه فداکاری؛
 ۶. پرورش توانایی تجسم، پیش‌بینی و حدس و گمان.

ب) کار پروژه‌ای از آن نظر که مسئولیت کار را به خود دانش‌آموزان می‌سپارد و جریان یادگیری به وسیله خود آنان هدایت می‌شود، ارزشمند است. گرچه سایر روش‌های تدریس نیز ممکن است جنبه‌های فوق را پرورش دهند، اما شیوه پروژه‌ای به لحاظ در هم آمیختن همه آن‌ها برای کسب توانایی در تکمیل پروژه، ارزش فوق‌العاده‌ای دارد [فلاحیان و همکاران، ۱۳۸۹: ۷۲].

مشارکت‌پذیری آنان در فعالیت‌های جمعی برای روبه‌رو شدن با تغییرات و تحولات محیط اجتماعی در سطح محلی و جهانی دارد. نگارش این مقاله بخش مهمی از دغدغه‌های معلمی نویسنده بوده که در نظام رسمی آموزش و پرورش کشور مشغول است و نمی‌تواند نسبت به وضعیت آموزش مطالعات اجتماعی در دانشگاه‌ها و طبعاً در مدرسه‌ها بی‌تفاوت باشد و معتقد است: «کسی می‌تواند معلم پرورش دهد که خود معلمی کرده باشد و کسی می‌تواند مطالعات اجتماعی آموزش دهد که خود پیش از این مطالعات اجتماعی (و نه صرفاً جامعه‌شناسی) تدریس کرده باشد.» [میرزایی، ۱۳۹۵] نویسنده مقاله دو دهه است که به‌طور مستمر و بی‌وقفه درگیر کار آموزش و پرورش است: دو سال تحصیل در دوره کاردانی تربیت‌معلم (نسل پیشین دانشگاه فرهنگیان)، سپس آغاز تدریس و شروع به کار رسمی در کسوت معلمی، در ادامه، اشتغال به تحصیل هم‌زمان با تدریس، تدریس در دوره‌های آموزش ضمن خدمت معلمان، و نهایتاً تدریس در دانشگاه فرهنگیان، انتقال دانش‌ها، ارزش‌ها و مهارت‌های حرفه‌ای معلمی به دانشجو - معلمان دانشگاه فرهنگیان و ... این تجربه‌های ۲۰ ساله مانع از آن می‌شود که نسبت به پرورش معلمان آینده کشور بی‌تفاوت باشم. لذا انگیزه و هدفم از نگارش مقاله حاضر این است که دغدغه‌های آموزشی و پرورشی خود را در اختیار معلمان آینده کشور بگذارم تا در فرایندی مبتنی بر پیشرفت به هدف‌های خود در حوزه تعلیم و تربیت برسیم.

تعریف پروژه

«معمولاً پروژه دانش‌آموزی به فعالیت‌هایی گفته می‌شود

پروژه‌ها از نظر نوع انجام و اجرا

پروژه‌های دانش‌آموزی را می‌توان برحسب نوع و نحوه انجام به دو دسته انفرادی و گروهی تفکیک کرد.

۱. پروژه‌های انفرادی: در این شکل از انجام پروژه‌ها،

دانش‌آموزان و فراگیرندگان به‌طور فردی پروژه خود را اجرا می‌کنند. مثلاً از هر کدام از دانش‌آموزان خواسته می‌شود یک پرسش‌نامه جمعیت‌شناختی (سن، جنس، شغل، سواد و ...) از اعضای خانواده یا خویشاوندان خود تهیه کنند و به کلاس بیاورند. در روش انفرادی تأکید بر استقلال فکری، خودتکایی، بروز نبوغ و خلاقیت، توانایی حل مسئله، کسب مهارت‌های زندگی، مواجه‌شدن با واقعیت‌های زندگی و ... است.

۲. پروژه‌های جمعی و گروهی: در این شکل از

انجام پروژه‌ها، دانش‌آموزان و فراگیرندگان گروه‌بندی می‌شوند و به‌طور جمعی پروژه خود را اجرا می‌کنند. مثلاً از گروه‌های دانش‌آموزان خواسته می‌شود، درباره درس موردنظر، یکی از گروه‌ها روزنامه دیواری تهیه کند، گروه دیگر چند کلیپ (نماهنگ) مرتبط با موضوع برای نمایش به کلاس بیاورد و گروه دیگری در مورد آن موضوع با چند نفر مصاحبه کند و نتیجه مصاحبه (مکتوب، صوتی یا تصویری) را به کلاس گزارش دهد. «مزیت پروژه‌های گروهی این است که امکان رشد فکری، اخلاقی، زبانی و تعامل اجتماعی را برای دانش‌آموزان پدید می‌آورد و موجب می‌شود، آن‌ها افکار خود را با هم در میان بگذارند، تشریح‌مساعی کنند، به اختلاف‌نظر برسند، به چاره‌جویی دست بزنند و ابعاد فکری و اجتماعی خود را رشد دهند» [همان، ص ۷۳].

در مورد پروژه‌های گروهی و دسته‌جمعی، معلم باید به این نکته توجه داشته باشد که پروژه به شکل صوری و ظاهری انجام نشود و واقعاً همه اعضای گروه درگیر پروژه شوند. چه‌بسا در تهیه یک روزنامه دیواری گروهی، سایر اعضای گروه فقط هزینه‌ها و سهم ریالی خود را پردازند و همه کارهای گروه، نظیر جمع‌آوری مطالب، نوشتن، ترکیب کردن و ... به گردن یک نفر بیفتند.

پروژه‌ها از نظر ویژگی‌ها

پروژه‌های درسی در حوزه مطالعات اجتماعی را می‌توان برحسب ویژگی و مختصات پروژه به چهار دسته کلی تقسیم کرد:

۱. پروژه‌های خدماتی: هدف کلی از پرداختن به این نوع

پروژه‌ها، ارائه خدمت به افراد یا گروه‌های نیازمند دریافت امداد و کمک (جامعه هدف) است. مثلاً در یک منطقه مهاجرپذیر، مانند شهر تهران و شهرستان‌های اطراف آن که به نسبت دیگر مناطق کشور مهاجرپذیرتر هستند و از اکثر نقاط کشور هم در آن‌ها مهاجر وجود دارد، دانش‌آموزانی هستند که دوزبانه‌اند و یا هنوز به‌خوبی با شرایط محیط خو نگرفته‌اند. در این حالت دانش‌آموزان پایه‌های پنجم یا ششم، یک مجموعه بسته‌های خدماتی (نقشه محله یا منطقه، نام کارکنان مدرسه و ...) به آن‌ها ارائه دهند و به آنان برای تطبیق و سازگاری بیشتر کمک کنند.

۲. پروژه‌های تولیدی: هدف کلی از پرداختن به این نوع

پروژه‌ها ترغیب و تشویق دانش‌آموزان به ساختن و تولید کردن است. برای مثال، از دانش‌آموزان خواسته می‌شود «نمونک» (ماکت) یک زندگی‌عشایی را بسازند.

۳. پروژه‌های مسئله‌محور: هدف کلی از پرداختن

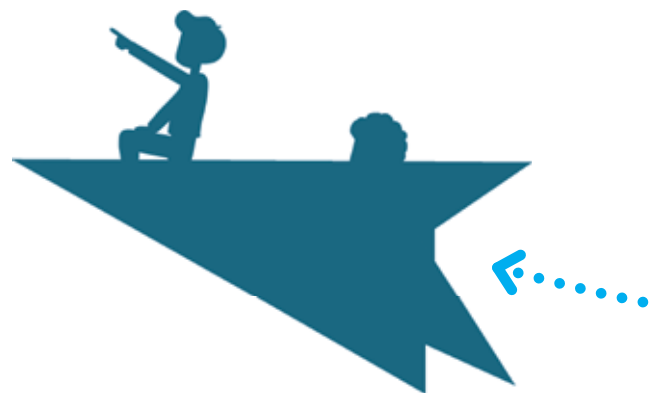
به این نوع پروژه‌ها درگیر شدن و مواجه‌شدن با مسائل واقعی در محیط (اعم از مدرسه، منطقه، استان یا کشور) است. مسئله ممکن است کمبود آب، کمبود امکانات ورزشی مدرسه، کیفیت پایین محصولات فروشگاه (بوفه) مدرسه و ... باشد. در این موقعیت‌ها دانش‌آموزان در قالب یک پروژه گروهی موضوع را بررسی می‌کنند، می‌اندیشند، راه‌حل و راهکار ارائه می‌دهند، پیشنهاد عملیاتی مطرح می‌کنند و ...

۴. پروژه‌های در سطح مدرسه و محلی: هدف کلی

از پرداختن به این نوع پروژه‌ها مشارکت همه دانش‌آموزان و کارکنان آموزشی و اجرایی مدرسه در یک موضوع عمومی، مانند حوادث مربوط به چهارشنبه آخر سال، مراسم ایام‌الله دهه فجر و ... است. «این پروژه‌ها قابلیت اعجاب‌انگیزی در بسیج کل مجموعه دارند و هم‌بستگی و همدلی خوبی را در محیط مدرسه به وجود می‌آورند که از هیچ طریق دیگری نمی‌توان به آن دست‌یافت» [همان، ص ۷۴].

مرحله‌های طراحی پروژه‌ها (الف) انتخاب تم یا موضوع پروژه

همان‌طور که می‌دانیم، مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی بر اساس چندین تم یا موضوع و مضمون تدوین شده است و از

و حرکتی و هم به نوعی با فرهنگ عمومی آشنا می‌شوند. در تکمیل پروژه از یکی از گروه‌های کلاس خواسته می‌شود که با افراد مسن و باتجربه در مورد بازی‌های قدیمی که اکنون چندان مرسوم نیستند (مانند هفت‌سنگ، الک‌دولک و ...) مصاحبه کند و گزارش آن را به کلاس ارائه دهد. گروهی دیگر بعضی بازی‌های محلی و قومی یکی از مناطق کشور را معرفی و به کلاس گزارش کند و ...

در انتهای درس، از یک سو دانش‌آموزان با نهادهای اجتماعی مرتبط با گذران اوقات فراغت نظیر کتابخانه‌ها، سینماها، بوستان‌ها، باشگاه‌ها و ورزشگاه‌ها، شهر بازی‌ها، فرهنگ‌سراها و مسجدها آشنا می‌شوند، و از سوی دیگر با قوانین و مقررات نهادهای متفاوت برخورد می‌کنند؛ مقرراتی مانند رعایت نظم، تهیه بلیت، رعایت بهداشت، مراقبت از اموال عمومی، دست زدن به اشیاء و وسائل، رعایت سکوت و ...

در این پروژه درسی چهار حوزه مهم و راهبرد موضوعی مطالعات اجتماعی به این شرح پوشش داده می‌شوند:

۱. فضا و مکان (فرهنگ‌سراها، ورزشگاه‌ها و سینماها)؛
۲. نظام اجتماعی (مسجد به‌عنوان نهادی مذهبی، فرهنگ‌سرا به‌عنوان نهادی فرهنگی، مؤسسه‌های آموزش فنی‌و حرفه‌ای به‌عنوان نهادی اقتصادی)؛
۳. فرهنگ و هویت (بازی‌های قومی و محلی، بازی‌های تاریخی و مجلس‌های نقالی خوانی)؛
۴. زمان، تداوم و تغییر (تماشای مسابقه‌های زورآزمایی و تغییر آن به تماشای مسابقه‌های نظیر کشتی، رایج شدن مسابقه‌ها و ورزش‌های جدید مانند فوتبال) [میرزایی، اکار و کریمی‌منش، ۱۳۹۴: ۶۵].

ج) هدف‌ها و منابع اجرای پروژه‌ها

معلم و دانش‌آموزان باید هدف (هدف‌های) پروژه را بدانند و نیز معلم باید منابع، مدل، اشیاء و دیگر مواردی را که به نوعی به یادگیری و اجرای پروژه کمک می‌کنند، معرفی کند. یکی از منابعی که در اینجا به دانش‌آموزان در راهبرد پروژه‌ها کمک فراوان و قابل توجهی می‌کند، والدین هستند. کمک والدین به فرزندانشان در انجام پروژه بسیار مؤثر است. البته پیش از آن والدین باید درباره هدف‌های برنامه و پروژه درسی مطالعات اجتماعی در برنامه درسی فرزندانشان توجیه شوند. البته قرار نیست که اولیا تکالیف فرزندانشان را انجام دهند. طبق باوری غلط در نظام تعلیم‌وتربیت ما (خانواده و مدرسه)، مشارکت اولیا در امر تعلیم‌وتربیت به انجام تکالیف فرزندانشان تقلیل داده شده

یک نگاه و رویکرد «تماتیک» (مضمون محور) برخوردار است. منظور از تم یا حوزه موضوعی در کتاب‌های مطالعات اجتماعی، اندیشه‌های بنیادین و محوری در این رشته است که موضوع‌های مختلف برمدار آن اندیشه‌ها سامان یافته باشند. وقتی از تم سخن می‌گوییم، یعنی موضوع‌ها و مفاهیم تاریخی، اجتماعی، جغرافیایی، اقتصادی و زیست‌محیطی در «قالب مضمونی» مطرح می‌شوند. برای نمونه، درس ۱۴ کتاب مطالعات اجتماعی پایه ششم ابتدایی، با عنوان «برنامه‌ریزی برای اوقات فراغت» را در نظر بگیرید. این درس با چهار راهبرد موضوعی (نظام اجتماعی، فرهنگ و هویت، زمان و تداوم و تغییر، و مکان و فضا) مرتبط است و هم‌پوشانی دارد.

در اینجا باید دو نکته را یادآور شد: اول اینکه تا حد امکان، معلمان تم و موضوع را برای دانش‌آموزان انتخاب نکنند، بلکه دانش‌آموزان دست به انتخاب بزنند و معلم نقش ناظر، راهنما، هدایتگر، مشاور و تسهیلگر را بر عهده بگیرد. نکته دیگر اینکه معلمان در راهبرد پروژه به دو سؤال اساسی باید پاسخ بدهند:

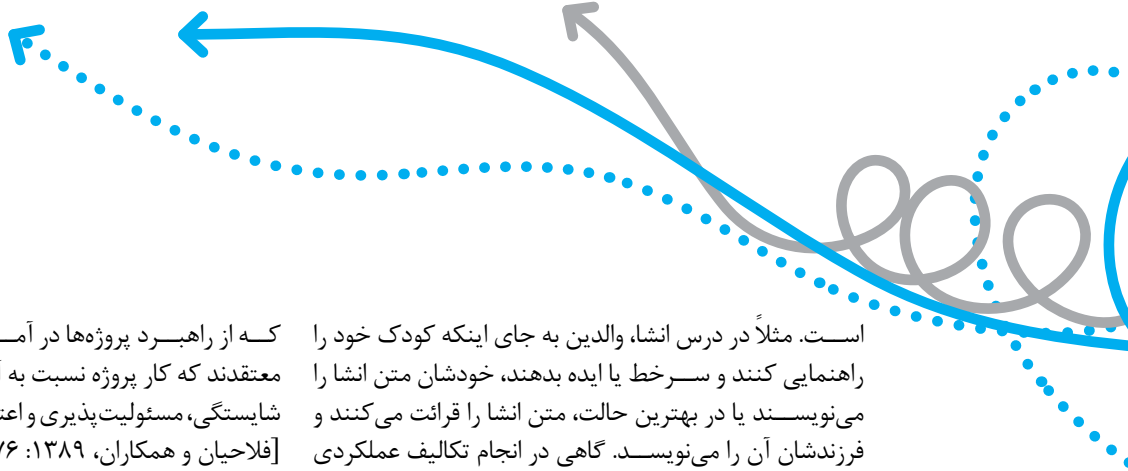
۱. این پروژه تا چه اندازه با هدف‌های درسی و محتوای آموزشی و راهبردهای آموزشی ارتباط دارد؟
۲. تا چه اندازه شناخت‌ها، مهارت‌ها و نگرش‌ها (علاقه‌مندی) را در دانش‌آموزان خلق و تقویت می‌کند؟

ب) زمینه‌های آموزش حوزه‌های مطالعات اجتماعی

مجدداً به درس ۱۴ کتاب مطالعات اجتماعی سال ششم با عنوان «برنامه‌ریزی برای اوقات فراغت» توجه کنید.

این درس قابلیت خوبی به‌عنوان یک راهبرد پروژه برای هدف‌های درس مطالعات اجتماعی دارد. در این واحد یادگیری، دانش‌آموزان با طیف وسیعی از موضوع‌ها برای گذران اوقات فراغت، نظیر اخلاق و معنویت (شرکت در کلاس‌های قرآن)، مشارکت اجتماعی (شرکت در کلاس‌های جمعیت هلال احمر)، هنر و سرگرمی (طراحی و نقاشی)، سیر و سفر (زیارت و مسافرت)، مطالعه و مهارت‌آموزی (مطالعه کتاب‌ها و مجله‌ها، یا شرکت در کلاس‌های رایانه و تایپ)، بازی و ورزش (مسابقه‌های ورزشی و بازی‌های فکری) آشنا می‌شوند.

در این درس به چند بازی قدیمی و تاریخی مانند چوگان و نیز بازی‌هایی مانند قایم باشک (قایم‌موشک)، گرگ‌به‌هوا، نون بیار کباب ببر، عمو زنجیرباف که اکنون چندان مرسوم نیستند و به نوعی دچار مهجوریت و فراموشی شده‌اند، پرداخته شده است. به‌عبارت‌دیگر دانش‌آموزان، هم با بازی‌های مهارتی

که از راهبرد پروژه‌ها در آموزش خود استفاده می‌کند، معتقدند که کار پروژه نسبت به آموزش نظام‌دار به دانش‌آموزان شایستگی، مسئولیت‌پذیری و اعتمادبه‌نفس بیشتری می‌بخشد» [فلاحیان و همکاران، ۱۳۸۹: ۷۶].

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

آموزش مطالعات اجتماعی به‌ویژه در دوره ابتدایی بسیار حائز اهمیت است. تحقق این امر نیازمند توانایی معلمان در به‌کارگیری راهبردهای متنوع در سازمان‌دهی فرصت‌های یادگیری است. آنان باید قادر باشند، واحدهای یادگیری را با تأکید بر مسئله‌ها و ظرفیت‌های محیط زندگی دانش‌آموزان به شیوه تلفیقی و با بهره‌گیری از راهبرد کاوشگری طراحی و تدوین کنند. معلمان می‌باید توانایی تحلیل برنامه درسی و تطبیق آن را با نیازهای یادگیرندگان به دست آورند و بتوانند با شناخت عمیق برنامه درسی مطالعات اجتماعی، فرصت‌های یادگیری تلفیقی را با بهره‌گیری از ظرفیت‌های محیط زندگی طراحی کنند.

در این نوشتار یکی از مهم‌ترین راهبردها و رهیافت‌های نو و اثربخش در آموزش و یادگیری مطالعات اجتماعی، یعنی «راهبرد پروژه‌ها» را بیان کردیم و مواردی نظیر اهمیت راهبرد پروژه در آموزش مطالعات اجتماعی، نحوه ارزشیابی از پروژه‌ها، مرحله‌های طراحی پروژه، و ... را بررسی کردیم. امیدواریم مخاطب اصلی ما در این نوشتار که معلمان دوره ابتدایی و دانشجو-معلمان رشته علوم تربیتی دانشگاه فرهنگیان هستند، بتوانند بهره‌ای از آن ببرند.

است. مثلاً در درس انشا، والدین به جای اینکه کودک خود را راهنمایی کنند و سرخط یا ایده بدهند، خودشان متن انشا را می‌نویسند یا در بهترین حالت، متن انشا را قرائت می‌کنند و فرزندشان آن را می‌نویسد. گاهی در انجام تکالیف عملکردی و مهارتی، مانند ساخت نمونک (ماکت)، مدل و ... والدین خودشان آن را برای فرزندانشان می‌سازند.

با این گونه رفتارها ما به هدف‌های آموزشی و پرورشی خود نمی‌رسیم. به نظر می‌رسد لازم است، در ابتدای سال تحصیلی معلم جلسه‌ای توجیهی برای والدین برگزار کند و توضیح دهد که هرگاه تکلیفی درسی به آنان ارجاع می‌شود، منظور حل کردن، نوشتن و انجام دادن آن نیست. بلکه منظور و هدف از این کار راهنمایی کردن، دادن اطلاعات بیشتر، فراهم کردن زمینه و مقدمات انجام پروژه و ... است. در این میان معلم باید به تفاوت‌های فردی بین دانش‌آموزان و نیز تفاوت‌های فردی والدین (سطح سواد و تحصیلات، شغل، موقعیت اجتماعی و ...) توجه کند.

کمک کردن والدین به انجام پروژه درسی هم فرصت است و هم تهدید. اگر آنان فرزندانشان را هدایت و راهنمایی کنند و سر نخ بدهند، فرصت است، و اگر خودشان از روی ندانستن و یا دلسوزی پروژه را انجام دهند، تهدید. مثلاً کسب اطلاعاتی درباره بازی‌های مرسوم در گذشته را که اکنون کمتر رایج‌اند، در نظر بگیرید. در این مورد انجام مصاحبه، تحقیق و نوشتن گزارش را خود دانش‌آموز انجام دهد و معرفی کردن وی به یکی از اقوام با تجربه و مسن و یا ارائه و در اختیار گذاشتن عکس‌ها و تصاویرهای قدیمی را والدین به عهده بگیرند.

د) نحوه ارزشیابی از پروژه‌ها

در پایان کار، معلم به دانش‌آموزان این فرصت را بدهد که گزارش پایانی و خروجی پروژه خود را ارائه بدهند. دانش‌آموزان می‌توانند از روش سخنرانی و توضیحی یا نمایش اسلاید و پرده‌نگار (پاورپوینت) و ... استفاده کنند. البته در کنار معلم می‌توان از سایر دانش‌آموزان (فردی یا گروهی) در کار ارزشیابی استفاده کرد. در این مورد برای پرهیز از ارزشیابی کلی و غیرواقع‌بینانه، باید از نمونه برگ و فهرست و ارسی (سیاهه) که معیارهای ارزشیابی در آن درج شده باشند، استفاده کرد تا دانش‌آموزان بهتر بتوانند کار هم‌کلاسی‌هایشان را ارزشیابی کنند. در پایان گزارش پروژه نیز لازم است، فرصتی کوتاه برای پرسش و پاسخ فراهم شود. چرا که یکی از هدف‌های مطالعات اجتماعی پرورش مهارت تفکر انتقادی و قدرت پرسشگری در دانش‌آموزان است. دانش‌آموزان ارائه‌دهنده گزارش نیز باید بتوانند جواب بدهند. استدلال بیاورند، قانع کنند، و ... «معلمانی

منابع

۱. رستگار، طاهره (۱۳۸۷). ارزشیابی در خدمت آموزش؛ رویکردهای نو در سنجش و ... انتشارات مؤسسه فرهنگی منادی تربیت. تهران.
۲. فلاحیان، ناهید؛ آرام، محمدباقر؛ نادری، مریم؛ احمدی، آمنه (۱۳۸۹). روش آموزش مطالعات اجتماعی. (کد ۶۰۰۰). انتشارات سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی. تهران.
۳. میرزایی، جمشید (۱۳۹۵). «مطالعات اجتماعی و تحولات جدید». سخنرانی در کارگاه آموزشی معلمان مطالعات اجتماعی شهرستان ورامین. ۱۳۹۵/۲/۲۳.
۴. میرزایی، جمشید؛ اکار، حمید، کریمی‌منش، شمس‌الدین (۱۳۹۴). آموزش مطالعات اجتماعی؛ ویژه دانشجویان علوم تربیتی. (کد: ۳۳۱۱۲۳). انتشارات پالیز سخن. تهران.
۵. میرزایی، جمشید و فاطمه خزایی (۱۳۹۴). آموزش و پرورش در قاب جامعه‌شناسی. انتشارات نظری. تهران.
۶. میرزایی، جمشید و خزایی، فاطمه (۱۳۹۵). تحلیل مسائل اجتماعی. انتشارات سخن ایمان. تهران.